

Konrad Paul Liessmann

JEDNOU TO BUDE MINULOST

O zacházení s budoucností

Přednáška při udělení ceny nadace Vize'97
5. října 2010

Vážené dámy a pánové,

tolik budoucnosti nikdy nebylo. „Budoucnost“ se v posledních letech stala jedním z nejpoužívanějších slov, jehož všudypřítomnost se projevuje v němčině především ve více či méně originálních složeninách. Nadšení z budoucnosti vděčíme za tak krásná slova jako *Zukunftsfähigkeit* – schopnost vypořádat se s budoucností – a *Zukunftsbereitschaft* – připravenost na budoucnost, již se mají *zukunftsängstlichen Zukunftsverweigerer* – budoucnosti se bojící a budoucnost odmítající – přivést na správnou víru nebo zastrašit, neboť jedno je jasné: budoucnost přichází. Pro pomalé však platí: než se nadějete, budoucnost propásnete. Pro všechny ostatní ale platí: *výzvy budoucnosti* se musí přijmout.

Určením budoucnosti je, že se stává přítomností a tím hned i minulostí. Ty budoucnosti, jimž se toto zrušení nezdaří, uvízou za časovým horizontem jako nesplněné přísliby, zmizelé utopie, zapomenuté naděje, nepřicházející spásy. Takové budoucnosti, vystřízlivíme-li, nemají už žádnou budoucnost; jejich výskyt v horizontu přítomnosti se už neočekává. Bylo by možné říci, že minulost je plná budoucností, které nepřišly. Většina toho, co lidé od budoucnosti očekávali, nebo čeho se od ní obávali, se nenaplnila. Krátký pohled do technických a lékařských časopisů minulého století stačí k tomu, abychom poznali, že budoucnost je vždy něco jiného, než se očekávalo. To sice netlumí ani nadšení z budoucnosti, ani obavy z ní, vytváří to však neustále narůstající hřbitov odumřelých budoucností, které se jako strašidelní duchové opakovaně potloukají dějinami. Každá budoucnost se živí svému vlastnímu patosu navzdory nikoli z budoucí budoucnosti, nýbrž z obrovského rezervoáru nenaplněných, neuskutečněných budoucností. Vše, co se nestalo, ale bylo myšleno jako možnost bytí, může být reaktivováno jakožto blížící se budoucnost. Kdo by si byl před léty pomyslně, že koncept společenských elit, který konec konců vzešel z feudálního společenského řádu, zakusí na začátku 21. století znovuzrození? Na druhé straně: jakkoli nám mohou připadat jako mrtvé socialistické utopie 19. století, mohla by stačit jedna

dramatická změna v procesu společenského vývoje a budoucnost by byla opět tak rudá, jak už jednou byla. Budoucnosti nelze oddělit od znovuzrození, zvrátů, opakování, návratů všech druhů.

Vezmeme-li pojem budoucnosti vážně, nedokážeme o něm říci nic. Protože budoucnost leží v budoucnosti, zůstává nám principiálně nepřístupná. Protože také nevíme, kdy se z budoucnosti stane přítomnost, nelze s naprostou určitostí říci, co už budoucnost nemá. I když nemůžeme budoucností disponovat, máme budoucnost ve smyslu překračování přítomnosti a můžeme formulovat očekávání, naděje a obavy. Proč však vůbec pro nás existuje budoucnost? První odpověď, kterou musíme dát, je paradoxní: budoucnost máme proto, že žádnou budoucnost nemáme. Nebo řečeno jinak: vše, co o budoucnosti víme s jistotou, je, že umřeme. Nebo ještě jinak formulováno: Protože víme o naší smrti, stává se nám budoucnost problémem. Jak naplníme úsek mezi teď a smrtí, o níž nevíme, kdy nás zastihne? Budoucnost máme tedy proto, že víme, že náš čas vyprší. Současně nikdo nebere toto *factum brutum* na vědomí do posledních důsledků. Myslíme proto vždy za smrt. Ať už rozvíjíme nějaké fantazie o nesmrtelnosti, pracujeme na své posmrtné slávě, investujeme do lékařských technologií na prodloužení života nebo si děláme starosti s klimatem za padesát let, všechno to slouží k tomu, abychom nemuseli pohlédnout smrti do očí. Budoucnost tím nabývá dalšího rozměru: je jím překročení času, který je dopřán našemu životu. Budoucnost je anticipací stavu, v němž už nebudeme. Jen proto, že lidé nemohou akceptovat smrt a chtějí žít i po své smrti, navrhují budoucnosti, které fakticky leží v budoucnosti. Od budoucích generací očekávají to nejlepší nebo se od nich obávají toho nejhoršího a pracují nyní na vývojích, jejichž výsledků se nedožijí.

Tato víra v budoucnost se nedá vysvětlit jen poukazem na to, že lidé chtějí pro své děti a děti jejich dětí to nejlepší. Jde také o útěchu spočívající v nynějším životě pro budoucnost, protože v této budoucnosti se zdá být zrušena konečnost a omezenost vlastního pobytu. Vědění o tom, že bude budoucnost, dává přinejmenším zdání budoucnosti životu, jehož budoucnost je ome-

zená. Budoucnost tak funguje jako kladná či záporná představa cíle, který motivuje k jednání právě proto, že je pro aktéry nedosažitelný. Předpoklad pro každé nadšení z budoucnosti, ale i pro každý skutečný strach z budoucnosti, spočívá v principiální nemožnosti budoucnosti. Rozhodující nikdy není to, co se v budoucnosti udá nebo co budoucnost přinese, nýbrž jen to, co se pokládá v přítomnosti za představu budoucnosti, která je relevantní pro naše jednání. To, že ty budoucnosti, které se stanou přítomností, zpravidla vypadají jinak, než se myslelo, nikoho opravdu netrápí.

Dnes se ovšem o budoucnosti mluví hodně a ze schopnosti vypořádat se s budoucností se stalo oblíbené heslo, fakticky však o budoucnost uvažujeme zcela krátkodobě. Bere-li se to vážně, pak jde o dnešek, nikoli o zítřek a už vůbec ne o pozítří. Trh, jemuž jsme až donedávna bezpodmínečně důvěřovali, zná sice Futures, tedy hru s možnými vývoji cen v budoucnosti, nepočítá však v rocích a staletích, nýbrž v sekundách a minutách. Zrychlení, které od průmyslové revoluce zachvátilo lidstvo, pohltilo oprávněně nejen budoucnost, ale i přítomnost. Musí-li vše přicházet stále rychleji, musí všechno i rychleji mizet. Víme, že většina toho, co vyrábíme a produkuje, je určeno k rychlé spotřebě, a proto nemá žádnou budoucnost. Všeobecným základním principem naší doby je doba spotřeby. Nic nesmí být trvalé. Trvanlivost, tedy zacházení se zdroji a výrobky, které předpokládá dlouhodobost jakožto strategickou základní úvahu, se stala sice často zmiňovaným, proto však zřídka používaným principem našeho politického a ekonomického jednání. Ve skutečnosti však mají naše jednání, která jsou orientována na krátkodobé zisky, naprosto trvalé následky. Bylo by možno říci, že hodně diskutovaný pojem trvalosti je vlastně mnohem rozumnější ve svém negativním vyznění. Stěžejí najdeme trvanlivější produkt na této zemi, než atomové reaktory. Černobyl – a ostatně i běžný každodenní radioaktivní odpad – bude staletí vyzařovat a bude permanentním nebezpečím pro všechny organismy v jeho blízkosti. Teprve nechtěná trvanlivost našich destrukcí a ohrožení nás přiměje k tomu, abychom uvažovali o záměrně trvanlivých strategiích k jejich potlačení a zamezení.

Filosoficky zajímavá myšlenka v pojetí trvalosti spočívá přitom v tezi, že současné jednání musí být ovlivňováno nejen v horizontu očekávání bezprostředního úspěchu, nýbrž i s ohledem na životní možnosti budoucích generací. Dlouho předtím, než se pojem trvalosti prosadil v politickém diskursu, formuloval německo-americký filosof Hans Jonas (1903-1993) ve svém pozdním díle *Princip odpovědnosti* (1979) rozhodující zásadu pro jednání, které je orientováno na budoucnost. V této souvislosti odkazuje Hans Jonas na to, že tradiční morální systémy vycházely z možností jednání a z horizontů očekávání jednotlivých subjektů, a proto už nestačily k tomu, aby se řešil problém trvalých zásahů do přírody, které by mohly omezit či dokonce překazit možnosti budoucích generací. To, že sled generací má vůbec pokračovat, že tedy lidstvo má nadále existovat, představuje tváří v tvář destruktivnímu potenciálu našich technologií a forem hospodářství rozhodující etickou otázkou, kterou nelze řešit jen s ohledem na morálku jedinců.

Hanse Jonase postavila krize tradiční etiky před úkol nově formulovat imperativ, který zohlední přetrvání druhu člověk. Formulace, které Hans Jonas tomuto imperativu dal, hrály v ekologických a techniku kritizujících debatách osmdesátých let rozhodující roli a jejich aktuálnost stěží ochabla: Jonas formuloval tento princip mezi jiným následovně: „Jednej tak, aby následky tvého jednání byly slučitelné s udržitelností skutečného lidského života na zemi“, nebo formulováno negativně: „Jednej tak, aby následky tvého jednání nebyly ničivé pro budoucí možnosti takového života“. Pro Jonase tyto formulace nakonec znamenaly, že – ať už z jakýchkoli důvodů – „smíme nasazovat své vlastní životy, nikoli však život lidstva“. Bylo mu jasné, že těmito formulacemi se stává v dosud neznámé podobě „časový horizont“ rozhodujícím kritériem etického chování a „budoucnost“ nakonec posledním smyslovým horizontem odpovědného jednání.

O zájmech a přáních následujících generací ostatně nevíme téměř nic. Na otázku, co to je „pravý lidský život“ lze přes velká časová období stěží odpovědět. Hodnotil by středověký člověk, nebo i člověk 19. století, náš způsob života, naše snahy, naši tech-

niku, hektičnost, chtivost a individualismus, sekularizaci a materialismus jako „pravý lidský život“? Stěží. Kdo chce pečovat o blaho budoucích generací, nemůže činit nic jiného, než promítat své vlastní měřítko do budoucnosti. Můžeme vycházet vždy jen z našich vlastních stavů a ty extrapolovat do budoucnosti. Pojem trvalosti a Jonasův imperativ odpovědnosti dokazují jedno: aspoň co se podmínek života týče, nesmí se tyto podmínky zhoršovat – což je v rozporu s naším základním přesvědčením, že pokrok znamená, že vše se automaticky zlepšuje. Pojem trvalosti by nás vlastně měl důrazně upozorňovat na to, že civilizační a technologické regrese a úpadky mohou nejen existovat, nýbrž že za jistých podmínek existovat musí. Proti všeobecné ideologii nemezeného růstu musíme sebrat odvahu o nezbytných redukčních a omezujících procesech v dopravě, výstavbě dálnic, využívání přírodních zdrojů, v zacházení s přírodou nejen uvažovat, nýbrž je i provádět. Zda to bude škodit zdárnému ekonomickému vývoji možná je i otázkou definice.

Budoucnost se tak jeví jako prázdné místo, které lze využít dvojnásobným směrem. Jakožto neustále otevřený horizont, který před námi vždy leží, se dá budoucnost skvěle vyložit jako nádrž pro všechny ty problémy, které teď nemůžeme vyřešit nebo je řešit nechceme. Budoucnost je jedinečné obrovské úložiště pro otevřené otázky přítomnosti. Důvěra v to, že budoucí generace rozvinou všechny ty kompetence, inovace a způsoby zacházení, jichž je zapotřebí k vypořádání se světem, který jim zanecháváme, je fakticky obrovská. Zpravidla důvěřujeme – proč, to nikdo neví – těm, kteří přijdou po nás, více než sami sobě. Tím se však budoucnosti připisuje nezanedbatelná osvobozovací funkce. Platí-li, že nadcházející generace budou schopny se vypořádat s následky našeho jednání a uzpůsobit je ke svému užítku, pak už nemusíme bezpodmínečně přijímat v přítomnosti za tyto důsledky zodpovědnost, kterou bychom museli přijmout, kdybychom vše museli sami zaplatit. Požadavek dlouhodobých a trvalých pojetí našeho hospodářství a jednání naráží na – formuluji to opatrně – zdrženlivou rezonanci proto, že budoucnost chápeme ani ne tak jako úkol, nýbrž spíše

jako řešení, o něž se nemusíme nijak zvlášť starat. A do jistého stupně je to i pravda. Protože lidé jsou smrtelné a tudíž dějinné bytosti, jednají vždy v předstihu vůči tomu, co by mohlo přijít, a my přirozeně investujeme stále ve dvojnásobném smyslu do budoucnosti. Tím, že můžeme už nyní zčásti spotřebovávat produktivitu nadcházejících generací pomocí kreditů a zadlužování, předáváme jim však i stavby, instituce, infrastruktury a v neposledku i znalosti a vědění, které nás přežijí.

Lze si však – a to je ten druhý směr – z budoucnosti udělat úkol a motivy současného jednání získávat z očekávání, která odvozujeme z našich představ o budoucnosti. K tomu ovšem nemáme k dispozici nic víc než zkušenosti naší přítomnosti. Ten, kdo nechce, aby zápasy o přírodní zdroje této země nabyly podoby světové občanské války, nemůže stavět jen na tom, že v budoucnosti mohou být všechna taková napětí odstraněna nějakými technickými inovacemi. Bude toužit, pokud to náš myšlenkový horizont dovolí, formovat zacházení se zdroji tak, aby se fakticky bral ohled na možné zájmy budoucích generací. To, co máme dnes k dispozici a co by mohlo být i v budoucnosti relevantní, může být zajímavé, ba životně důležité pro ty, kteří přijdou po nás. Můžeme tyto zdroje spotřebovat a promrhat, může však s nimi zacházet starostlivě a úsporně. Přirozeně můžeme početné druhy zvířat a rostlin, které nám chutnají nebo které pokládáme za neužitečné, nyní vyhubit. Můžeme však i svou spotřebu a aroganci omezit a ponechat na budoucích generacích, jak se s tím vypořádá.

Budoucnost je tedy ten čas, které se realizuje jako kladné či záporné očekávání. Jaké místo dáme těmto očekáváním v našem životě? Dánský filosof Søren Kierkegaard nazval jednou ty, kteří se nemohou osvobodit ze spárů času, kteří žijí buďto v minulosti vzpomínkami nebo v budoucnosti nadějemi, „nejnešťastnějšími“. Toto pozorování je poučné psychologicky i existenciálně. Skutečně živý život má sklon minulost škrtnout a budoucnost nikdy nepředjímat. Obráceně může tíha minulosti a naděje v budoucnost – nebo strach z ní – vést k tomu ochromujícímu naladění, které činí podle

Kirkegaardovi lidi nešťastnými. Tyto myšlenky se dají možná zcela zobecnit.

Poněkud opovážlivě bychom mohli s Kirkegaardem soudit, že ty kultury, které se principiálně drží principu pokroku a tedy svou minulost vždy musí překonat pohledem do budoucnosti, jsou nešťastné kultury. Protože se budoucnost na rozdíl od cíle nikdy nedá dosáhnout, jsou takové kultury i principiálně štvané kultury: spoutané pohledem na horizont, který jim stále uniká. Klasické ctnosti, jako umírněnost nebo neuspěchanost mutují v těchto společnostech na hříchy prvního řádu. Kdo není v neustálém pohybu, otevřený vůči novému a nespokojený s dosaženým, připraven se učit a angažován pro růst, vypadá podezřele. Navzdory neúnavně opakovanému tvrzení, že štěstí spočívá právě v přijímání těchto nároků budoucnosti, to znamená, že žitý život se má rozvrhovat s ohledem na to, co přichází. Zda se nám vůbec podaří utvářet současnost tak, aby dovolila humánní budoucnost této planety, se už nedozvíme. Posoudí to následující generace, pokud budou existovat. Naše budoucnost bude však jejich minulostí. Tuto budoucnost můžeme jen více či méně anticipovat ve fantasmii. Jednou to bude minulost.